

UOT 39.51.57

Elkiyar İkrəm oğlu ZİYADOV
Xəzər Universitetinin doktorantı,
“Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC
Biznesin inkişafı şöbəsinin rəisi
E-mail: eziyadov@gmail.com

QLOBALLAŞMA İQTİSADİYYATINA MÜASİR NƏZƏRİ-METODOLOJİ BAXIŞLAR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: - qloballaşmanın tədqiq olunmasında əsas nəzəri-metodoloji yanaşmaların tədqiqi.

Tədqiqatın metodologiyası: - sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: - qloballaşma məsələləri ilə bağlı tədqiqatlarda elmi mənbə kimi istifadə imkanı.

Tədqiqatın nəticələri: - qloballaşmaya dair nəzəri yanaşmalar ümumiləşdirilib və onun dünya iqtisadi proseslərinə təsiri müəyyən edilib.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: - Qloballaşma iqtisadiyyatına müasir nəzəri-metodoloji baxışların müəyyən edilməsi və elmi cəhətdən əsaslandırılması.

Açar sözlər: *qloballaşma, regionlaşma, nəzəriyyə, milli iqtisadiyyat, transmilli şirkətlər.*

Giriş

Xəzər dənizi regionu zəngin təbii sərvətlərə malik təkrarolunmaz regiondur, eyni zamanda Xəzəryanı ərazilərlə Fars körfəzi ölkələri arasında logistik əlaqədir. Qloballaşma bu gün beş ölkənin daxil olduğu Xəzəryanı dövlətlərə: Azərbaycan, İran, Qazaxıstan, Rusiya və Türkmənistana xüsusi çağırışlar qoyub. Belə ki, dünya dəniz ticarətinin fəal inkişafı fonunda Xəzər regionunda əməkdaşlıq potensialından tam istifadə olunmur, məsələn Rusiya limanları vasitəsilə yükdaşımaların həcmi ildən-ilə azalır. Bizim ölkə üçün də ticarət dövryyəsinin intensivliyinin artması bu əraziyə bitişik regionların iqtisadi potensialının da artmasına gətirəcək. Xəzər dənizi vasitəsilə yük dövriyyəsinin artırılmasında Azərbaycanın uğurlu rəqabəti, zənnimizcə, onun Xəzər regionunda geo-iqtisadi və geosiyasi mövcudluğunun möhkəmlənməsini, Xəzəryanı dövlətlərlə davamlı iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafını təmin edəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu inkişaf sahələrinin hər biri dünyada milli xüsusiyyətlərin, tarixi ənənələrin, iqtisadi quruluşun və ümumi iqtisadi-siyasi şəraitin təsiri altında inkişaf edir. Ona görə də bu tendensiyalar təkamül etdikcə və dəyişdikcə, daha da kəskinləşən rəqabət problemlərinin mürəkkəb və ziddiyyətli olduğunun müasir dünyada öncədən proqnozunu vermək mümkün deyil. Üstəlik, bu tendensiyalar bir-birinə qarışıb, müasir inkişaf potensialı, müsbət və mənfi, güclü, mürəkkəb və ziddiyyətli mənfi nəticələri ilə global iqtisadi sistemi formalaşdırır. Onların inkişaf istiqaməti Xəzər regionu, o cümlədən müstəqil Azərbaycan üçün çox vacibdir. Bütün bunlar, əlbəttə ki, xarici siyasət və daxili iqtisadi strategiyalar formalaşdırmaqla araşdırılmalı və əldə edilməlidir.

“Qloballaşma” anlayışına müxtəlif təmayüllü yanaşmalar

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması investisiya, istehsal, satış və bölüşdürmə, maliyyə, elmi-texniki inkişaf və təhsil sahələrində daim genişlənən beynəlxalq əlaqələrdə özünü göstərir. Qlobal iqtisadi meyillər dünya iqtisadiyyatında maddi və maliyyə resursları uğrunda şiddətli rəqabət aparan bazarlar, beynəlxalq korporasiyalar (TMS) əsasında yaradılır.

İqtisadi fəaliyyətin qloballaşması müasir dünyanın inkişafında mühüm amildir və təkcə iqtisadi həyata təsir etmir. Bu prosesin dərin siyasi (daxili və xarici), sosial və hətta mədəni həyat üçün geniş təsirləri var.

Amerikalı iqtisadçı M.Kastelsin əsərlərində qeyd edirdi ki, “qlobal iqtisadiyyat yüksək dərəcədə dinamikdir, eksklüzivdir və bununla yanaşı, milli sərhədlər baxımından yüksək dərəcədə sabit sistemdir” [6, s.115].

Bu sabitliyi və milli maraqları qorumaq, bərabər hüquqlu üzv kimi qlobal iqtisadiyyatda əməkdaşlığı təmin etmək üçün bu proseslərdə xarici iqtisadi əlaqələrin rolu ilə bağlı nəzəriyyələrin nəzərdən keçirilməsi vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma başladığı zaman və onun hökumətə, cəmiyyətə və iqtisadiyyata təsirləri müxtəlif elmi nəzəriyyələrdə ən mübahisəli mövzulardan birinə çevrilmişdir. Məlumdur ki, “qloballaşma” anlayışı XX əsrin ikinci yarısında yaranmış, 90-cı illərdən sonra isə cəmiyyətdə ictimai həyatın məzmununun əsasının təşkilinə təkan vermişdir. İqtisadi vahid kimi “qloballaşma” ideyası milli iqtisadi sistemlərin və xüsusilə qlobal maliyyə bazarlarının inteqrasiyası ilə xarakterizə olunur. D.Nohlun fikrincə, qloballaşma zaman və məkan baxımından planetar səviyyədə milli iqtisadi sistemləri daha sıx inteqrasiya edir ki, bu da sosial münasibətlərin əhəmiyyətli dərəcədə artması deməkdir [10].

Geniş mənada qloballaşma insanlara, ideyalara, məhsullara və maliyyə resurslarına asan və sürətli çıxış baxımından əsrlər boyu proqnozlaşdırılan qlobal inkişaf prosesidir. Bu prosesin nəticəsi 80-ci illərdən dünya iqtisadiyyatında qloballaşmanın sürətli inkişafıdır. Təbii ki, bu nailiyyətlərin həyata keçirilməsində texnoloji inqilablar xüsusi rol oynayır.

Buna görə də, bir tərəfdən, müasir dünyanın inkişafının əsas tendensiyalarını göstərmək lazımdır: qloballaşma prosesləri və digər tərəfdən, regional və ya regional inteqrasiyanın güclənməsi. Hər iki hadisə 20-ci əsrin ikinci yarısında meydana çıxdı, lakin 21-ci əsrin əvvəllərində artaraq yeni məna kəsb etdi. Bu, qloballaşma prosesində tamamilə yeni mərhələyə gətirib çıxardı. İnküziv qrupların sürətli böyüməsi onu göstərir ki, repressiyaların ikinci dalğası başlayıb və ya “yeni regional rejim” adlandırılır.

Bu fərqliliklər və yanlış təsəvvürlər qloballaşma və regionlaşmaya yeni baxışı təqdim etdi. İstənilən ölkənin, o cümlədən Azərbaycanın strateji inkişafını müəyyən etmək üçün qlobal iqtisadiyyatda baş verən dəyişiklikləri öyrənmək və nəzərə almaq vacibdir. Bu baxımdan, qloballaşma və müqavilə prosesləri nəticəsində yaranan yeni imkan və təhlükələrlə bağlı proseslər elmi müzakirələrin əsas mövzularından biridir. Rusiya iqtisadçısı S.N.Boburinin fikrincə, bu proseslərdə bilavasitə iştirak edən ölkələri iki qrupa bölmək olar: subyekt (“qloballaşma istehsalçıları”) və obyekt ölkələr. Əgər onun fikrincə, birinci qrup ölkələr qloballaşmanın müsbət potensialını göstərsə, ikinci qrup ölkələr mənfi tərəfini açıq şəkildə göstərir [1, s.139]. Açıqı, biz bununla razılaşa bilmərik. Beləliklə, ikinci qrup ölkələr qloballaşmadan ciddi şəkildə təsirlənsələr də, qloballaşmanın müsbət təsirlərindən (yeni texnologiyalar, innovativ inkişaf və s.) müəyyən dərəcədə faydalanacaqlar. Tanınmış rusiyalı alim A.Elyanov haqqı olaraq qeyd edir: “Şərqi, Cənub-Şərqi və Cənubi Asiyada sənaye istehsalının intensivləşməsi nəticəsində xammala artan tələb dünyada xammala olan əlverişli konyunktura şəraitində bütün inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkişafın yüksək dinamikasını təmin etdi. Bu isə öz növbəsində həmin qrup ölkələrin dünyanın iqtisadi liderləri ilə inkişaf səviyyəsində olan uçurumun azalmasına gətirib çıxardı.” [6] Bəzi alimlərə, məsələn Delyaginaya görə, qloballaşma ilə qloballaşmanı fərqləndirirlər: “Qloballaşma-kompüter texnologiyaları əsasında vahid ümumdünya maliyyə-informasiya məkanının sürətlə formalaşması prosesidir. Beynəlmilləşmə prosesinin davamı və yeni mərhələsi olan qloballaşmanın ondan əsas fərqi budur” [6, s. 345].

İqtisadiyyatda yeni ideyalar qloballaşmanın əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bu baxımdan müasir iqtisadi qloballaşmanın üç aspektini nəzərə almaq vacibdir. Birincisi, müasir beynəlxalq ticarətin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Məsələn, İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə dünyada ÜDM altı dəfə, dünya ticarət ixracı isə iyirmi dəfə artmışdır. Mallarla yanaşı, hazır məhsul və xidmətlərin ixracında da davamlı artım müşahidə olunub. Müharibədən sonrakı dövrdə dünya ticarətinin bu qədər artmasının əsas səbəbi vergilərin, rüsumların və digər

məhdudiyyətlərin əhəmiyyətli dərəcədə azalması idi. Beləliklə, dünya ticarətində inkişaf etmiş ölkələr istisna olmaqla, inkişaf etməkdə olan ölkələrin mövqeyi və rolu durmadan artır.

İqtisadiyyatın bugünkü qloballaşmasının ikinci əlaməti bu gün qlobal maliyyə bazarlarının və qlobal kapital axınının miqyası, dərinliyi və unikal müxtəlifliyidir. Müasir dünya iqtisadiyyatının fəaliyyətində beynəlxalq valyutalar, qiymətli kağızlar bazarları və beynəlxalq banklar mühüm rol oynayır. Məsələn, bu gün dünyada gündəlik valyuta dövriyyəsi 1,5 trilyon dollar təşkil edir. Bundan əlavə, yeni törəmə pullar və maliyyə alətləri bu əməliyyatların həcmi görünməmiş dərəcədə artırır.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının artımında üçüncü amil dünya istehsalının kəskin dəyişməsidir. Bu gün ənənəvi strukturlardan fərqli olaraq, müxtəlif istehsal mərhələləri ilə qlobal miqyasda istehsal fəaliyyətləri müxtəlif coğrafi bölgələr tərəfindən dəstəklənir. Bu prosesdə ən önəmli struktur vahidi olan TMSŞ-lər meydana gələrək fəaliyyət göstərir.

Bu şirkətlər portfel investisiyalarından tutmuş birbaşa xarici investisiyalara qədər, məsələn, mal və xidmətlərin beynəlxalq ticarəti iqtisadiyyatın bir çox sektorlarında fəaliyyət göstərir. Digər tərəfdən, müasir istehsal prosesinin “yeni iqtisadiyyat” və “post-sənaye istehsalı” adlanan ən mühüm elementi əmtəə deyil, xidmət istehsalına yönəldilməsidir ki, bu da istehsalın ən mühüm amilinin insan amilinə çevrilməsidir.

Elmi ədəbiyyatda “qloballaşma” anlayışının iki əsas yanaşması var - ənənəvi və ifrat qlobalizm. Qloballaşmaya ənənəvi yanaşmanın ideoloji əsasını real iqtisadi doktrina təşkil edir. Real iqtisadiyyat aydındır: Onun doktrinası hesab edir ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər xüsusi struktura malikdir və ideya ondan ibarətdir ki, bu struktur daxilində beynəlxalq siyasət xalqlar arasında güc və maraqlar uğrunda mübarizəni əks etdirir. Başqa sözlə, onlar hesab edirlər ki, dünya iqtisadi sistemində yeganə və ən böyük qüvvə milli hökumətdir və o sistemin bütün digər elementləri milli xalqların məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə olunur. Qloballaşmaya ənənəvi baxış ondan ibarətdir ki, qloballaşma prosesi milli idarəetmə sistemini dəyişmir, daxili və xarici idarəçiliyə müdaxilə etmir, beynəlxalq siyasətdə güc bərabərliyinə mane olmur və bərabərliyi pozmur və ya güc tətbiqi kimi realist siyasətlərə mane olmur. Onlar da iqtisadiyyatda qapalı, proteksionist və avtoritar quruluşa üstünlük verirlər və qloballaşmanın dinamikasının bu strukturu dəyişmədiyini deyirlər. Qlobal iqtisadi inteqrasiya iddialarının əksinə olaraq ənənəvi konsepsiyalar göstərir ki, bu, bütün dünyada geniş yayılmayıb, əsasən iqtisadi aktivlər Şimali Amerika, Avropa və Yaponiyada fəaliyyət göstərir və dünya iqtisadi sisteminə məhz bu üç geoiqtisadi düşərgə öz töhfəsini verir.

Radikal qlobalistlərin fikirləri əsasən 1980-ci illərdən sonra ortaya çıxan liberal və xüsusilə neoliberal ideyalara əsaslanır. Bu baxımdan, azad bazar münasibətləri iqtisadi subyektlərin və ümumən milli iqtisadiyyatın ümumi tarazılığını balanslaşdırıb və buna görə də dövlət iqtisadi proseslərə qarışmamalıdır.

Bu kontekstdə onlar iqtisadi liberalizmə və özəlləşdirmənin tamamlanana qədər davam etdirilməsinin zəruriliyinə inanırlar. Radikal qloballaşma tərəfdarları qloballaşma prosesini və bu prosesin bütün dünyada gücləndirilməsi və yayılması zərurətini dəstəkləyir. Bu gün milli dövlətlər siyasi qüdrətlərini itirmiş, beynəlxalq idarəçilik sisteminin anaxronik ünsürünə çevrilmişdir. Bu baxımdan, qlobal sistemə inteqrasiya olunmuş bazarlar milli iqtisadi fəaliyyətləri zəbt edirlər. Ekstremist qlobalistlərin fikrincə, ali iqtisadi-siyasi gücün mənbələri və potensialı artıq beynəlxalq investisiyaların əlindədir. Beynəlxalq sərmayənin əsas məqsədi nəyin bahasına olursa olsun böyük gəlir əldə etməkdir. Qlobal texnoloji irəliləyişlərdən və kommunikasiya inqilabının maraqlarından istifadə edərək, qlobal investisiya milli sərhədlərdən asılı olmayaraq bütün dünyanı öz maraqlarını maksimum dərəcədə artırmaq üçün təsir dairəsi kimi görür.

Dünya iqtisadiyyatının indiki inkişaf mərhələsində ilk baxışda bir-birinə zidd görünən, əslində isə bir-birini tamamlayan mürəkkəb və anlaşılmaz iki tendensiya var. Əvvəla, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, böyük qloballaşma və sürətli iqtisadi fəallıq prosesi gedir. Bu proseslə yanaşı, digər sahələr də genişlənir, yəni bölgənin qurulması prosesi davam edir. 20-ci əsrin sonlarında

dünyada yeni siyasi səbəblər, soyuq müharibənin başa çatması və Şərq-Qərb münasibətlərinin legitimləşməsi və çoxtərəfli iqtisadiyyatın yenidən açılması region miqyasında iqtisadi əlaqələrin inkişafı və əməkdaşlıq üçün əlverişli şərait yaratdı. Məhz buna görə də regional iqtisadi qruplar daha geniş vüsət alır və qloballaşma şəraitində müstəqil ticarət, gömrük, valyuta və digər həmkarlar ittifaqları yaradırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, regionallaşmanın universal bir modeli yoxdur. Makroregionallaşma isə şərti olaraq 4 hissəyə bölünə bilər: Atlantik (Qərb), Avropa, Amerika və Şərq (Asiya).

Cəmiyyətdə və bütövlükdə elmi ictimaiyyətdə gedən bu proseslərin qiymətləndirmə perspektivi də fərqlidir. Beləliklə, bəziləri hesab edirlər ki, qloballaşma müxtəlif ölkələrdəki cəmiyyətlərin ehtiyaclarını tam və səmərəli şəkildə ödəmək və kollektiv istehsalın təşkili üçün resurslar, təbii ehtiyatlar, əmək və intellektual resurslar kimi qüvvələrin birləşdirilməsi prosesidir. Bu cür fikirlər ingilis siyasi iqtisadçısı D.Rikardonun müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsinə əsaslanır. O, təsdiq etdi ki, heç bir ölkənin konkret əmtəə növünə aparılan istehsal xərcləri, ölkələr arasında xarici ticarət baxımından tam gəlirli olmasa belə, ölkələr arasında xarici ticarət aparıla bilər və bu ticarətdən hər iki ölkə mənfəət əldə edə bilər. Rikardoya görə, nə qədər ki, ölkələr arasında qiymətlərdə az da olsa, fərq qalmaqda davam edir, hər bir ölkə nisbi üstünlüyə malikdir. Yəni bu ölkədə həmişə elə bir əmtəə tapmaq mümkündür ki, mövcud istehsal xərclərinin nisbətində onun istehsalı digər ölkədəki istehsaldan daha sərfəli olsun. Həmin ölkə məhz belə malın istehsalı və ixracı üzrə ixtisaslaşmalıdır [4].

Qloballaşma prosesinin regional səviyyədə təzahürü

Fond və əmtəə birjalrı vasitəsilə fəaliyyət göstərən qlobal maliyyə sisteminin inkişafı, istehsalın və idarəetmənin təşkilində yeni inqilabi dəyişikliklər dünya təsərrüfat sistemi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məsələn, outsorsing üçüncü tərəf təşkilatlarının şirkət üçün əsas olmayan fəaliyyətlərə cəlb edilməsidir. Siyasətdə qloballaşma ölkələrin siyasi birliklərinin, beynəlxalq siyasi və məhkəmə təşkilatlarının yaradılmasında özünü göstərir. Beləliklə, hakimiyyət fəvqəlmilli səviyyəyə keçir. Qlobal telekommunikasiya sistemi, turist səfərlərinin artması, beynəlxalq mədəni mübadilə milli mədəniyyətlərin yayılmasına və bir-birinə nüfuz etməsinə kömək edir. Qloballaşma dövlət sərhədlərinin iqtisadi “şəffaflığına” gətirib çıxarır.

Regional səviyyədə qloballaşma prosesi xüsusilə aydın görünür. İctimai məqsəd və maraqların birləşdiricisi olan qlobal cərəyanlar ayrılmaz şəkildə regionallaşma prosesləri ilə müşayiət olunur ki, bu proseslərin mahiyyəti - *bir qrup ölkə və ya dövlətin ayrı-ayrı regionlarını yaratmaq, gücləndirmək və ya saxlamaq məqsədilə vahid qarşılıqlı faydalı regional əlaqələr birləşməsidir.*

Qeyd etmək lazımdır ki, yaradılmış regional icma daxilində qarşılıqlı əlaqənin real sərhədləri inzibati sərhədlərə nisbətən aşağıdakı şəkildə dəyişir: yaradılmış təsərrüfat birliklərinin sərhədləri maneə funksiyasını yerinə yetirir, daha sıx əlaqə yaratmaq məqsədilə regional qruplaşmalar isə daxili inzibati sərhədlərin silinməsində öz töhfəsini verir.

Eyni zamanda vurğulayaq ki, regionallaşma da qloballaşmadır, lakin məhdud miqyasda qloballaşmadır. Bu müddəə aşağıdakı faktlarla təsdiqlənə bilər:

- istər ölkədaxili fəaliyyətdə, istərsə də beynəlxalq münasibətlər sferasında artan səlahiyyətlərin regional orqanlara ötürülməsi faktını nəzərə alaraq, qloballaşma və regionallaşma faktiki olaraq, birincisi, bir-biri ilə uzlaşır, ikincisi, siyasi motivli olur;

- hər iki proses gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və standartlaşdırılması və oxşar xarakterli digər tədbirlər vasitəsilə malların və istehsal amillərinin (əmək və kapital) hərəkəti üçün maneələrin azaldılması şəkildə eyni təzahür formasına malikdir. Bu halda fərq yalnız qəbul edilmiş sazişlərin səviyyəsindədir, bunlar ya dövlətlərarası (məsələn, Şimali Amerika azad ticarət sazişi - nafta), ya da regional (məsələn, İtaliyanın şimal bölgələri İtaliyanın Cənub bölgələri ilə müqayisədə İsveçrənin qonşu kantonları ilə daha intensiv əməkdaşlıq edir);

- inteqrasiya sazişlərinin (həm qlobal, həm də yerli) bağlanması çərçivəsində birləşən icmalar münaqişələrin həlli mexanizmlərinin tapılması və müxtəlif sosial qrupların maraqlarını təmsil edə biləcək institutların yaradılması problemləri ilə üzləşirlər.

Beləliklə, regionallaşmanın qloballaşmanın tərkib hissəsi kimi təqdim edilməsi o halda qanunidir ki, onların qarşılıqlı əlaqəsi həm ayrı-ayrı inteqrasiya qrupları daxilində, həm də onlar arasında rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsini artırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, regional iqtisadi əməkdaşlıq və inteqrasiya müasir beynəlxalq ticarət sisteminin yaradılmasından əvvəl də mövcud olmuşdur. Deyə bilərik ki, beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması regional səviyyədə başlayıb və bu gün regional ticarət sazişləri səviyyəsində davam edir. Bu baxımdan, xatırlatmaq yerinə düşər ki, hazırkı Avropa İttifaqının yaradılması 1957-ci il martın 25-də altı ölkənin (Almaniya, Belçika, Fransa, İtaliya, Lüksemburq və Hollandiya) Avropa İttifaqının yaradılması haqqında Roma Müqaviləsi imzalaması ilə başlamışdır. Eyni zamanda, bu altı ölkə Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin tərəfləri idi və bu sazişə uyğun olaraq üzərinə götürdükləri öhdəliklərə əməl etməli idilər [9].

Bununla belə, müasir şəraitdə global səviyyədə razılığa gəlməyin nə qədər çətin olduğunu göstərən danışıqların Uruqvay raundu² başa çatdıqdan sonra regional ticarət sazişləri (Region Trade Agreement-RTA) getdikcə genişlənilir. Uruqvay Raundunun əsas nəticəsi 1995-ci il yanvarın 1-də fəaliyyətə başlayan Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) yaradılması və müddəaları bütün ÜTT üzvləri üçün məcburi olan hüquqi sənədlər paketinin qəbul edilməsidir. 1995-ci ildən 2017-ci ilə qədər (22 il) ÜTT belə sazişlər haqqında 400-dən çox bildiriş aldı. Müqayisə üçün qeyd edək ki, əvvəlki təxminən 50 il ərzində (1948-1994 illər) 124 belə bildiriş olub. Bunlar, əsasən, mal ticarətinə dair ikitərəfli müqavilələr idi.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində dünya ölkələrinin demək olar ki, bütün böyük regional inteqrasiya qrupları yaranıb və fəaliyyətə başlamışdır:

-MERCOSUR (Mercosur və ya Mercosul (İspaniya, Mercado Común del Sur) (Argentina, Braziliya, Paraqvay, Uruqvay, 1991-ci il)

Regional inteqrasiya sazişlərinə diqqətin yeni dalğası 1980-ci illərdə Argentina və Böyük Britaniya arasında Folklend müharibəsindən sonra Latın Amerikasının ABŞ yardımından məyus olması onların Cənubi Amerika regionu əsasında yaxınlaşmağa marağını stimullaşdırmağa təkan verdi. 1986-cı ildə Argentina və Braziliya - Latın Amerikasının iki ən böyük iqtisadi gücü - iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı və sonrakı inteqrasiya üçün birgə layihə irəli sürərək onu digər ölkələrin qoşulması üçün açıq elan etdilər.

Tezliklə Uruqvay və Paraqvay bu təşəbbüsə cavab verdi. 1991-ci ilin martında Asunsionda (Paraqvay) MERKOSUR üçün gömrük ittifaqının və ümumi bazarın yaradılması haqqında dördtərəfli saziş imzalandı. Bu iqtisadi ittifaqın yaranma tarixi ilə bağlı ədəbiyyatda mövcud olan çətinlik, faktiki ticarət blokunun yalnız 1995-ci ildə formalaşması ilə bağlıdır. Ondan əvvəl çətin hazırlıq işləri gedirdi. 1994-cü ildə Asunsion Müqaviləsinin hazırlanması zamanı azad ticarət zonasının yaradılmasını təsdiq edən və onun sonradan gömrük ittifaqına çevrilməsi vəzifəsini elan edən əlavə saziş bağlandı. 1995-ci ildə bu saziş qüvvəyə minmişdir - blokun xarici sərhədlərində üçüncü ölkələrdən malların idxalı üçün MERKOSUR ölkələrinə idxal olunan bütün növ malların təxminən 85%-ni əhatə edən ümumi gömrük tarifləri tətbiq olunmağa başlamışdır.

-Avropa İttifaqı (Aİ) (1993-cü il)

1992-ci ildə Maastrixt müqaviləsi ilə yaradılmış əksər Avropa dövlətlərinin inteqrasiya birliyi. Aİ-nin əsasını onun sələfləri kimi-Avropa Kömür və Polad Birliyi (ECSC, 1951), Avropa İqtisadi Birliyi (AEC, 1957), Avropa Atom Enerjisi Birliyi (Euratom, 1957) çıxış edirdi. Onların iştirakçıları əvvəlcə 6 (Fransa, Almaniya, İtaliya, Belçika, Hollandiya, Lüksemburq), sonra isə 9 (Böyük Britaniya, Danimarka, İrlandiya), 10 (Yunanıstan), 12 (İspaniya, Portuqaliya), 15 (Avstriya, İsveç, Finlandiya) olub), nəhayət 25 dövlət (Şərqi və Mərkəzi Avropanın 8 post-sosialist ölkəsi, Kipr və Malta) qoşulmuşdur.

² 1986-cı ilin sentyabrında Punta del Estedə (Uruqvay) rəsmi olaraq açılmış GATT (*The General Agreement on Tariffs and Trade -Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş*) çərçivəsində çoxtərəfli ticarət danışıqlarının səkkizinci raundu keçirilib və buna görə də “Uruqvay Raundu” adlanır.

Aİ-nin əsas sənədləri Roma (1957), Maastrixt (1992), Amsterdam (1997), Nitsa (2000) müqavilələri, həmçinin 1986-cı ildə imzalanmış Vahid Aktdır. 2005-ci ildə Fransa və Hollandiyada keçirilən referendumlarda uğursuzluqdan sonra Aİ Konstitusiyaya layihəsi, daha qısamətnli Lissabon müqaviləsi ilə əvəz edildi. İrlandiyada keçirilən referendumda da bu layihə rədd edilərsə, irlandlar ikinci dəfə səs vermənin təşkili barədə qərara gəliblər və onun nəticələri müsbət olarsa, müqavilə qüvvəyə minəcəkdir. Aİ malların, xidmətlərin, kapitalın və insanların sərbəst hərəkətini təmin edən vahid bazar formalaşdırdı (sonuncu - yalnız 1996-cı il Şengen Konvensiyasını imzalayan dövlətlər üçün), vahid valyuta - avronu tətbiq etdi, Avropa Mərkəzi Bank ilə idarə olunur (yalnız avrozona üzvləri üçün). Eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını və satışını tənzimləmək, regional inkişafa, daha çox geridə qalmış dövlətlərə kömək etmək üçün fondlar yaradılıb. Hal-hazırda təxminən 500 milyon nəfərlik (bəşəriyyətin 1/14) əhalisi olan Aİ dünya ÜDM-nin dördüdə birini təşkil edir [8].

-Şimali Amerika Azad Ticarət Sazişi (NAFTA, 1994-cü il),/ ABŞ-Meksika-Kanada Müqaviləsi (USMCA), 2020-ci il).

Bu təşkilat iqtisadi, sosial və siyasi inkişafın müxtəlif səviyyələrində olan üç ölkəni birləşdirən hərtərəfli regional sazişdir; onların müxtəlif aspektlərdə - əmtəə və xidmət ticarəti, investisiya əməkdaşlığı, əqli mülkiyyətin qorunması, ekologiya üzrə münasibətlərini tənzimləyir. Saziş 1994-cü ildə ABŞ iqtisadiyyatının müxtəlif sektorlarında ticarət maneələrini tədricən azaltmaq məqsədi ilə imzalanmışdır. Kanada və Meksika mal və xidmətlərin iştirakçı ölkələrin bazarlarına çıxışını təmin etmək və asanlaşdırmaq və rəsmi olaraq vahid kontinental azad ticarət sistemini nəzərdə tuturdu. NAFTA azad ticarət zonasıdır, onun bütün fəaliyyət şərtləri yalnız NAFTA üzvlərinə şamil edilir və üçüncü ölkələrə münasibətdə hər bir dövlət müstəqil xarici iqtisadi siyasət həyata keçirir [11].

-ASEAN ölkələri arasında Azad Ticarət Sazişi (1992-ci il)

Cənub-Şərqi Asiya Ölkələrinin Millətlər Assosiasiyası (ASEAN, Association of South-East Asian Nations,) 8 avqust 1967-ci ildə Banqkokda “ASEAN Bəyannaməsi”nin (“Banqkok Bəyannaməsi”) imzalanması ilə təsis edilmişdir. Təşkilatın binövrəsində İndoneziya, Malayziya, Filippin, Sinqapur və Tayland durmuşdur, sonradan isə təşkilata Bruney (1984), Vyetnam (1995), Laos (1997), Myanma (1997) və Kamboca (1999) qoşulmuşdur.

Təşkilatın fəaliyyəti [6] aşağıdakılara yönəldilmişdir:

- bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq yolu ilə iqtisadi artımın, sosial tərəqqinin və regionun mədəni inkişafının sürətləndirilməsi və nəticədə üzv ölkələrin uğurlu və sülhsevər tərəfdaşlığı üçün əsasların möhkəmləndirilməsi;

- region ölkələri arasında münasibətlərdə ədalət və qanunun aliliyi prinsiplərinə, habelə BMT Bəyannaməsinin prinsiplərinə riayət etməklə regional sülh və sabitlik ideyasının təşviqi;

- iqtisadiyyat, mədəniyyət, texnologiya, elm və idarəetmə sahələrində ümumi maraqlara aid məsələlərdə fəal əməkdaşlığın və qarşılıqlı yardımın təşviqi;

- kadr hazırlığı və tədqiqat bazasına sərbəst daxil olma formasında təhsil, peşə, texniki və inzibati qarşılıqlı yardımın təmin edilməsi;

- kənd təsərrüfatı və sənaye ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə, ticarətin genişləndirilməsi (o cümlədən beynəlxalq əmtəə ticarəti problemlərinin öyrənilməsi) və nəticədə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi ilə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi;

- regionun öyrənilməsinin təşviqi;

- oxşar məqsədləri olan beynəlxalq və regional təşkilatlarla sıx və qarşılıqlı faydalı əlaqələrin, habelə ASEAN çərçivəsində daha da sıx qarşılıqlı əlaqənin inkişaf etdirilməsi.

- MDB Azad Ticarət Zonası (1994-cü il)

1994-cü ilin aprelində MDB ölkələrinin prezidentləri Azad Ticarət Zonası haqqında saziş imzaladılar. 17 ildir ki, Birlik çərçivəsində bir çox ikitərəfli sazişlərin bağlanması ilə birlikdə universal sənədin hazırlanması prosesi gedir. 2011-ci il oktyabrın 18-də Sankt-Peterburqda MDB-yə üzv dövlətlərin hökumət başçılarının görüşünün yekunları üzrə azad ticarət zonası haqqında

Saziş imzalanıb. Sənədi səkkiz ölkənin - Ermənistan, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rusiya, Tacikistan və Ukraynanın hökumət başçıları imzalayıb. Birlik daxilində qarşılıqlı ticarətin 90%-dən çoxu məhz bu ölkələrin payına düşürdü. Yeni saziş onlar arasında ticarət-iqtisadi münasibətlərin hüquqi bazasını sadələşdirdi və əvvəllər postsovet məkanında azad ticarət rejimini tənzimləyən bir çox sənədləri əvəz etdi [7].

-Aİİ (2015-ci il)

Beynəlxalq hüquqi şəxs olan və Avrasiya İqtisadi İttifaqı (Aİİ) haqqında Müqavilə ilə yaradılmış regional iqtisadi inteqrasiya üçün beynəlxalq təşkilat. EAEU malların, habelə xidmətlərin, kapitalın və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkətini, iqtisadiyyatın sektorlarında əlaqələndirilmiş, və ya vahid siyasətin aparılmasını təmin edir. EAEU üzv dövlətlərin əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə milli iqtisadiyyatların hərtərəfli modernləşdirilməsi, əməkdaşlığı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması və sabit inkişaf üçün şərait yaradılması məqsədi ilə yaradılmışdır. Avrasiya İqtisadi Birliyi (AİB) 2001-2014-cü illərdə mövcud olub və Avrasiya İqtisadi İttifaqının (Aİİ) yaradılması ilə əlaqədar ləğv edilmişdir. Aİİ-nin iqtisadi inteqrasiya təşkilatının sələfidir. 2015-ci ildən mövcud olan birliyi ifadə edən Aİİ abbreviaturası bütün rəsmi beynəlxalq sənədlərdə qəbul edilmişdir [5].

Nəticə

Beləliklə, apardığımız tədqiqat nəticəsində qeyd edib ki, qloballaşma nəzəri baxımdan siyasi proseslərin iştirakçılarının iqtisadi maraqlarının uzlaşdırılması nəticəsində əmələ gəlir. Qloballaşmanın siyasi və iqtisadi amillərinin təhlili belə bir qənaətə bizi gətirir ki, qloballaşmanın iqtisadi nəticələri həm mənfi, həm də müsbət ola bilər. Mənfi nəticələrə adətən xarici təsirlərə milli iqtisadiyyatların həssas olması, milli iqtisadi siyasətə xarici investisiya kapitalının (transmilli şirkətlərin, beynəlxalq maliyyə institutlarının və s.) təsirinin artması, dünya maliyyə-iqtisadi böhranlarının daha da güclənməsi və s. aiddir. İkinci qrup amillərə isə, yəni müsbət amillərə, milli iqtisadi siyasətin və strukturların standartlaşdırılması, dövlət siyasətinin liberallaşması nəticəsində milli bazarın yeni texnologiyaların axımına açıq olması, iqtisadi proseslərin siyasətləşməsindən kənarlaşdırılması və s. daxildir.

Regional iqtisadi birliklərlə bağlı araşdırmamız göstərdi ki, regional səviyyədə iqtisadi inteqrasiya ölkələrə daha az əməliyyat xərcləri baxımından fayda gətirə bilər. Bu, resursların qeyri-məhsuldar fəaliyyətlərə sərf edilməsinin qarşısını alır, bazara çıxış üçün maneələri azaldır və oxşar mal və xidmətlərin seqmentləşdirilmiş milli bazarlarını birləşdirir. Bütün bunlar rəqabətin səviyyəsini artırır. Müntəzəm həyata keçirilən iqtisadi siyasət inteqrasiyası həm regional səviyyədə iqtisadi tərəfdaşlara, həm də bəzi hallarda dünyanın başqa yerlərindəki istehsalçılara da fayda verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Бабури́н С.Н., Мунтя́н М.А., Урсул А.Д. Глобализация в перспективе устойчивого развития. - М.: Магистр, ИНФРА-М, 2011. - 496 с.
2. Кастельс М., Химанен П. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель. / Пер. с англ. А.Калинина, Ю.Подороги. - М.: Логос, 2002. - 219 с., s-114-117.
3. Эльянов А.Я. Глобализация и развитие. Мировая экономика и международные отношения, № 11, 2012.
4. Donald R. Davis. Intra-industry trade: A Heckscher-Ohlin-Ricardo approach (англ.) // Journal of International Economics. - 1995-11. - Vol. 39, iss. 3-4. - P. 201-226
5. <http://www.eaeunion.org/#info>
6. <https://asean.org/what-we-do#asean-aims>
7. <https://cis.minsk.by/page/show?id=13922>

8. https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/principles-and-values/aims-and-values_en
9. <https://p.dw.com/p/J8Fq>
10. <https://www.idea.int/publications/catalogue/voter-turnout-1945-global-report>
11. <https://www.trade.gov/north-american-free-trade-agreement-nafta>

*Элкияр Икрам оглы Зиядов
Докторант Университета “Хазар”,
ЗАО “Азербайджанские железные дороги”
Начальник отдела развития бизнеса
E-mail: eziyadov@gmail.com*

Современные теоретико-методологические взгляды на экономику глобализации

Резюме

Цель исследования - изучение основных теоретико-методологических подходов в изучении глобализации.

Методология исследования - системный подход, сравнительный анализ.

Практическая ценность исследования - возможность использования его в качестве научного источника в исследованиях по проблемам глобализации.

Результаты исследования - обобщены теоретические подходы к глобализации и выявлено ее влияние на мировые хозяйственные процессы.

Оригинальность и научная новизна исследования - выявление и научное обоснование современных теоретико-методологических взглядов на экономику глобализации.

Ключевые слова: *глобализация, регионализация, теория, национальная экономика, транснациональные компании.*

*Elkiyar İkrām Ziyadov
PhD student at “Khazar” University,
“Azerbaijan Railways” CJSC
Head of Business Development Division
E-mail: eziyadov@gmail.com*

Modern theoretical and methodological views of the globalization economy

Sumamry

Research objective is to study the main theoretical and methodological approaches in the study of globalization.

Research methodology - systematic approach, comparative analysis.

Practical value of research - the possibility of using it as a scientific source in research on globalization.

Findings - the theoretical approaches to globalization are summarized and its impact on world economic processes is identified.

Originality and scientific novelty of the research - identification and scientific substantiation of modern theoretical and methodological views on the economy of globalization.

Key words: *globalization, regionalization, theory, national economy, transnational companies.*